

Archeologie středověkých a novověkých panských sídel a fortifikací

**3. Počátky šlechtické nobility a kolonizace krajiny. Mentalita
mocenských elit, urozenost, dvorská kultura.**

Osídlení

- **9. stol.** – osidlování úrodných nížin
 - M: Pomoraví, Podyjí
 - Č: pražská kotlina, Polabí
- **10. stol.** – záp. Č: plzeňská pánev
 - vých. Č: Čáslavsko, Pardubicko, Královéhradecko, Jaroměřsko
 - sz. Č: Žatecko a Kadaňsko
- **11. stol.** – Českomoravská vysočina (enklávové – ostrůvky, u hlavních cest)
- **2. pol. 12. stol.** – kolonizační proces se zintenzivnil: střední, západní a částečně severních Č.
- **13. stol.** – Přemysl Otakar I. udělil Arnoldu z Hückeswagenu z dolního Porýní území v předpolí Moravské brány:
 - od pramene Odry po Beskydy, od Hranic po soutok Odry s Ostravicí: enklávy kolem Hranic, Jičína, Příbora, Frýdku
 - Opavsko: rytířské řády, velehradský a hradištský klášter

Vznik

šlechty

- **Uspořádání společnosti** – válečnicko-rytířské, jako systém ministeriálů v říši
 - vojenské oddíly na válečných výpravách byly hierarchicky uspořádané pod vedením vyšší šlechty
 - primates: měli vozy a koně
 - pauperes: bojovali na koni či pěšky
- **Dominia šlechty** – **hrady**: výstavba organizována vládcem (povinnost obyvatel)
držitelé reprezentují vrstvu Landherren (dominis terrae)
 - **dvorce s kostely**: uvnitř a v okolí hradišť
předáci podílející se na správě a chodu raného státu ve službách vládce
(Starý Plzenec, Žatec)

Vznik šlechty

- **Rodová hypotéza** – šlechta vzniká z předstátní kmenové elity
 - Vršovci – skupina zcela nejasného původu, oponující dlouhodobě Přemyslovcům
 - 1172 – 1197: šlechta vyměňovala různé Přemyslovce, a proto mohla získat povolení ke stavbě hradu (nový pohled na roli šlechty)
- **Úřednická hypotéza** – šlechta vzniká prostřednictvím služby v knížecí družině
 - postavení získává až v knížecím správním aparátu
 - nemá žádnou souvislost s kmenovou elitou
 - a) úřednické rody zcizovaly majetky správních úřadů
 - 1189: Statuta Konráda Oty zajistila svobodné vlastnictví šlechty
 - b) majetky udělovány jako doživotní výsluhová léna (bona deservita), která se měla vracet panovníkovi

- **11. a 12. stol.** – konstituování pevné struktury pozemkových vlastníků (šlechty) v
 - 2 zdroje moci elity: **a) služba panovníkovi**
b) vlastnictví půdy a lidí (tj. osedlých)
- **Pol. 12. stol.** – šlechta člení do 2 vzájemně propojených skupin:
 - a) beneficiáři:** administrativní systém správy veřejných úřadů Přemyslovských Čech převzatý domácí aristokracií z franské říše (podle římských civilizačních vzorů)
hodnost (dignitas) a **úřad** (officium), tj. **služba** (ministerium) knížeti zajišťovaly **„dobrodiní“** (beneficium), tj. podíly na knížecích důchodech a příjmech z výkonu úřadu (1/3 ministeriál, 2/3 vládce)
 - b) pozemková šlechta:** konec 12. a poč. 13. stol.
první v písemných pramenech: Blah, kastelán v Litoměřicích: 1177 – 1184

Hodnosti

- **12. stol.** – výkon knížecí moci nad „svobodným“ obyvatelstvem skrze:

- a) vybírání plateb a robot.
- b) soudní moc
- c) církevní správu (farní organizace)

- **Správní úřady** – nejvyšší úřednický aparát):

barones, suppani, comes – hrabě, obdoba správce župy (špičky aristokracie)

praefectus – prefekt: správce (12. stol.)

castellaneus – hradský správce, ručil za udržování obecného míru, nejvyšší: pražský kstelán
organizoval vybírání daní, ukládal zemské roboty, řídil hradské soudnictví

- **Zástupci a pomocníci kastelánů:** **villik** – hospodářská činnost, vybírání poplatků a dávek

camerarius – komorník: správce knížecí komory (finance, diplomacie)

cellarius – číšník

mečník, stolník, lovčí, maršálek (stáje), **avia**: hradská bába (tkalcovské dílny)

Lenní systém

- **Právní vztah** – mezi vlastníkem (senior, feudální či lenní pán) a držitelem či vazalem (man, lenník), jemuž bylo po složení lenního slibu propůjčeno léno (feudum), tj. území nebo úřady spojené s důchody

- **Služební poměr** – mezi vlastníkem a dočasným držitelem na základě věrnosti:

lenní pán (panovník, šlechtic): poskytoval ochranu a území (statek, panství, zemi)
panovníci zemí vůči císaři nebo králi Svaté říše římské
údělná knížata nebo slezští vévodové vůči českému králi

leník (šlechtic): odváděl služby: vojenské (služba ve vojenské družině, vojsku)
odvádění dávek (naturální, peněžní)

- **Franská říše** – zaveden za Karlovců
- **Čechy** – od 11. a 12. stol.

Česká šlechta

- **2. pol. 12. stol.** – stavovsky a sociálně vyčleněna ze svobodného obyvatelstva
 - atributy: urozenost, st. rodová tradice, pozemkový majetek, výkon důležitého úřadu
- **1. pol. 13. stol.** – první jména šlechticů, pánů i rytířů
 - pozemkové majetky (společenské postavení)
 - kolonizace: rozsáhlé domény (tzv. panská šlechta); postup: Č: SZ. + STŘ.; M: Haná, Znojemsko
 - atributy: služba panovníkovi: (správní, soudní, vojenská)
 - 1172–1197: dynastické sváry (šlechta dosazuje knížata)
- **2. pol. 13. stol.** – šlechta přijímá francouzsko-německý životní styl elit:
 - a) kamenné hrady: staví nejvýznamnější rody
 - b) predikáty (přídomky), německá jména, erby, sňatky, „rytířská němčina“
 - inaugurační listiny Jana Lucemburského: Č: 1310 M: 1311
 - kodifikace práv české šlechty (podmínka přijetí na český trůn)

Geneze české šlechty:

- **Nejstarší šlechtické rody** – získání území: dědictvím, výsluhou
 - Hroznatovci, Hrabšici, Blehovci, Načeratici
- **Severozápadní Čechy** – nejbohatší kastelánské hrady: základ pro postup kolonizace
 - šlechta: hospodářsky silná (má své dvory a vazaly, zakládá kláštery (se svolením panovníka)
- **Hroznatovci** – západní Čechy: od Poohří k Litoměřicím (dvorec)
 - erb tří jeleních parohů
 - rod spojován s litoměřickým velmožem Hroznatou z 11. stol.
 - udržoval si svůj dvůr a družinu (kolonizace území)
- **Hrabšici** – sz. Čechy (Bílinsko), menší majetek v okolí Prahy, vých. Čechy, Morava – okolí Vlčnova, M. Třebové, Opavsko
 - rod erbu hrabí
 - koncem 12. stol. panství rozděleno mezi: Hrabše, Slavka a Boreše
 - Hrabše: nejmocnější, komorník, založil klášter Na Zderaze, 1197 – Osecký klášter

- **Střední Čechy:** dvory v okolí Prahy: **Vítkovci** – Stodůlky
Hroznatovci – Ovenec
Hrabišici – aglomerace na Zderaze
- **Páni z Kostomlat** – majetky v Polabí, majitelé Poděbrad, v erbu žebřík
 - účastnili se dobývání Milána za Vladislava II.
 - po pol. 13. stol. nové sídlo: Choustník
- **Blehovci** – původně na Litoměřicku: hrádek Třebušín
 - Čáslavsko: kostel a snad i dvorec
- **Cimburkové** – Miroslav zakladatel kláštera v Sedlci, ve znaku cimbuří
 - získali majetky na Moravě: Ctibor z Lipníka
 - rodový hrad zbudován v pol. 14. stol. u Trnávky, pak u Koryčan
- **Švábeničtí** – dle jména Slavibor – vazba na Hrabišice, elita moravské šlechty
 - čtyři střely ve tvaru kříže
 - 1. pol.13. stol. větve: 1. z Náměště – Milíč I.
2. z Drnovic – Slavibor
3. z Úsova a Švábenic (kolonizace Krkonoš)

Hradská soustava na Moravě

- **1041-1055:** vybudována za Břetislava I.
- **a) sev. a stř.** – využity starší VM lokality: Olomouc, Přerov, Hradec
Přerov – správní hrad pro přerovskou provincii
i tzv. holasickou provincii (do poč. 30. let 13. stol.)
- **b) jižní** – budování nových hradů 5-10 km od starších center:
Staré Brno místo hradiště Líšeň-Staré Zámky,
Znojmo místo hradiště sv. Hypolita
Břeclav – místo Pohanska u Břeclavi
- Soustava břetislavských hradů po roce 1050: asi 8-10 objektů
- Podobná organizace v Polsku (kastelánská) a Uhrách (komitátní).

Morava

- Připojena za **Oldřicha** (1012–1033 a 1034) a **Břetislava I.** (1035–1055) – po smrti Boleslava Chrabrého († 1025)
- **1039 – Břetislav:** vpadl do Slezska a Velkopolska
odvezl ostatky sv. Vojtěcha z Hnězdna a nad hrobem vyhlásil zákony (tzv. Statuta)
- **20. léta 11. stol. – vznik nových hradů:** Břeclav, Bítov, Strachotín, Znojmo, Spytihněv (aj.) se zárodky měst v podhradí
- **Břetislav I. – 1055:** politická závěť vyhlášena na hradě Chrudimi (Kosmas)
– před smrtí rozdělil Moravu na **2 úděly:**

Olomoucký: ochrana proti Polsku a Uhrám (až k Břeclavi)

Vratislav II. – po jeho odchodu do Prahy: Boleslav, Ota I., Vratislav, Eufémie, Svatopluk

Brněnský: proti Východní bavorské marce

Konrád, Oldřich Brněnský, Litold Znojemský

Geneze moravské šlechty:

- Wihoda, M.: Geneze moravské šlechty, Acta historica et museologica, řada C, 2, 1995, 23-41
- Břetislav I. – **seniorátní zákon** – každý dospělý Přemyslovec mohl usednout na pražský stolec (sepětí s Moravou)
 - Morava měla pomalejší rotaci beneficiářů

1 období: včlenění Moravy do struktur českého přemyslovského státu (1029: za Oldřicha)

2. období: funkce dočasné základny mladších Přemyslovců pro pražský stolec

3. období: 2/3 12. stol. – vyčlenění kategorie Moravanů

4. období: poč. 13. stol. – z hradské administrativy se vyčlenilo 12 rodů, podílejících se na řízení Markrabství

- **Reprezentativní jádro moravské nobility:**

páni z Bludova, Klobouk, Morkovic, Tasova, Kněžic a Bítova, Medlova, Myslibořic, Boskovic, Bílkova, Čeblovic, Švábenic, Deblína

- **Před r. 1240** – na Moravě se etablovaly jen 3 rody evidentně českého původu: z Pulína a Drnholce, Čeblovic, Švábenic
- **Rakouská aristokracie:** Bavorové (k r. 1146), z Medlova, Myslibořic a Miroslavi

Terminologie

- **Pán** – etymologie: lat. pagus – venkovský okrsek: v Čechách uctivé oslovení urozeného (vládce, biskupa, šlechtice)
- **Comes** – hrabě, lat. obdoba správce župy
Uhry: Štěpán I. – rozdělení země na komitáty-župy se správními hrady
– správce ve 12. stol. označen jako **prefekt** (praefectus)
- **Castellaneus** – správce hradu ručil za udržování obecného míru, velel vojsku celého obvodu, organizoval vybírání daní (spolu s vilikem), ukládal zemské roboty, řídil hradské soudnictví
– pomocníci kastelánů: hradní lovčí, vilikové (příjmy)
sklepmistr (cellarius) - pomocník vilika
hradská bába (avia) - tkalc. Dílny
- **Šlechta** – z něm. Geschlecht – rod: princip dědičnosti až ve 13. stol.
– alod (lat. hereditas): označení svobodného dědičného majetku
Kosmova kronika: zmínky o původních rodech

- **pol. 12. stol. – aristokracie** (řec. aristos, nejlepší a kratos, vláda): 2 skupiny šlechty:
 - a) **beneficiáři** – správa veřejných úřadů: z úřadu dostávali třetinu příjmů, dvě třetiny vládce
 - systém převzatý ze západu (Franské říše)
 - vznik domácí aristokracie na základě římských provinčních civilizačních vzorů
 - **hodnost** (dignitas) a **úřad** (officium) = **služba** knížeti a dynastii
 - zajišťovaly „**dobrodiní**“ (beneficium) - tj. podíly na knížecích důchodech a příjmy z úřadu
 - b) **pozemková šlechta** – poprvé: Blah, kastelán v Litoměřicích (1177 – 1184)
- Termín **nobilis** – v pramenech od 40. let 12. stol.: označení elity
 - nositelé politických konvencí, její špička nebyla početná
 - vybírala knížete coby představitele státního celku (symbol)
 - z předních rodů spojených příbuzensko-klientskými vztahy
- Termín **domines** – označení šlechty v poslední třetině 12. stol. (erby, kostely, predikáty)

Nižší šlechta

- **14. stol.** – rozdělení na vyšší a nižší šlechtu: první příslušníci drobné šlechty: páni a rytíři (16. stol.: vladykové mizí)
 - rytíři, zemané, vladykové, panoši
 - nebyli dostatečně urození (krátká rodová historie)
 - znak urozenosti: vlastnictví statku zapsaného v zemských deskách
 - úřady zastávali jen výjimečně
 - **rytíř**: šlechtický titul a erb za zásluhy v boji (panovníkem pasován)
oslovení: „urozený a statečný rytíř“
 - **zeman**: vlastnictví menšího statku, nebyl pasován (svobodné postavení)
oslovení: „urozený zeman či vladyka“
 - **vladyka**: držitel menšího majetku, nebyl pasován, sídlil na dvoře
 - **panoš**: nevlastnil žádný svobodný majetek, ve šlechtických službách
oslovení: „slovutný panoš“
- **16. stol.** – **nobiliace měšťanů**: erb (list) a přídomek, propuštění z poddanství a přijetí do rytířského stavu

Panovník

- **Organizace velkomoravského státu** – knížecí dvůr Mojmírovců inspirován vzory z franské říše vzory (Ludvík Němec)
 - vláda: Svatopluk + moravští velmoži (dvůr)
- **Česká panovnická pověst** – **Přemyslovci**: „Oráč“: manžel kněžny Libuše vládl jako legitimní kníže
 - Kosmas: výprava předáků do Stadic
 - **Družina**: lat.: „co-virium“ – curia (společenství elity tvoří dvůr)
 - osobní** – náhodné uskupení bojovníků kolem „mocných mužů“ (odměny, výsluhy)
 - vyzbrojení a obživa: cíl raných států
 - státní** – úředníci státní správy (výstavba země)
- **Urozené rody knížecího typu**: **Slavníkovci, Vršovci, Hradišci (?)**
 - Slavník – manžel Střezislavy z rodu Přemyslovců
 - (syn levobočka dcery Jindřicha I. Ptáčníka)

Panovník

- **Výstavba státu** – dva principy: a) **národní** (nadménový): společenství vedené šlechtou
b) **knížecí nebo královské „regnum“**: institucionální uspořádání země panovníkem
- **Vláda a vlastnictví** – kníže: právo odúmrti: „regál k zemi“
majitel veřejných prostor (zajištění bezpečnosti), nemohl legitimně vzít půdu svobodným
 - první český král: **1085: Vratislav II.** (ne dědičně) **1158: Vladislav II.** (dědičně)
 - lenní držba: dědičná: **1189** – Morava, **1222** – Čechy
 - **do pol. 13. stol.: princeps Bohemorum** („první“ z Čechů), kolokvia: sjezdy (setkání) s předáky
 - **od pol. 13. stol.: rex Bohemiae** („král“ Čech)
Přemysl Otakar II. (1253 – 1278) – vládce Čech, Moravy, Rakouska, Štýrska
 - vládl jako rex Bohemiae et marchio Moraviae
 - zemské sněmy**: shromáždění předáků (soudy, berně, mír, volba krále)

- **od 12/13. stol.** – 2 typy způsobu panování: vládce a šlechtická obec
 - systém zemské správy se ustálil za Václava II.

státní (korunní, menzální) – **dominium generale**: panování se šlechtou (první mezi rovnými)
šlechta: odsouhlasení zemské berně

privátní (komorní) – **dominium speciale**: tzv. zvláštní panování
panovnické regály: pozemkový, horní, tržní, židovský aj.
14. stol.: vydělen majetek České koruny
15. stol: korunní zboží – majetek státu (král – uživatel)
komorní zboží – osobní majetek panovníka

- **1212: Zlatá bula sicilská** – Přemyslu Otakaru I. potvrdil císař Fridrich II dědičnou královskou hodnost
 - (bratru Vladislavu Jindřichovi potvrzena držba Moravy: "Mocran et Mocran,,")
 - právo české šlechty na volbu svého panovníka
 - právo investitury pražských a olomouckých biskupů
 - osvobození od povinností vůči říši
 - účast: na sněmech (Bamberk, Norimberk, Merseburk)
na římské korunovační jízdě (300 jezdců)

Nejvyšší úřady

- **Královský dvůr** – mocenské, politické, společenské a kulturní centrum země
 - nejdůležitější: královská rada a královská kancelář
 - úřední aparát v nejbližším okruhu panovníka:
číšník (nápoje), stolník (jídlo), maršálek (původně stáje), mečník (zbroj), lovčí (lesy, zvěř)
- **Dvorské úřady** – **hofmistr**: stál v čele dvora a zajišťoval jeho chod
 - **pražský purkrabí**: zástupce krále ve věcech vojenských
 - **dvorský sudí**: soudní kompetence
 - **nejvyšší komorník**: hospodářský správce
 - **kancléř**: v čele královské kanceláře (úřední písemnosti)
- **Zemské úřady: zemský soud** (iudicium terre) – vznikl 1260/70: trestní záležitosti šlechty (svobodné statky)
 - z jednání písemné záznamy (registra regalia)
 - **nejvyšší sudí, komorník, písař**

zemský sněm – shromáždění šlechty, duchovenstva a měšťanstva

 - svolával král (nejstarší doložen 1327)
 - 15./16. stol.: nezávislé usnesení (daně aj.)

Dvory

- **Lat. curtis – dvůr:** světského vládce (císař, kníže/král)
církvního hodnostáře (papež, kardinál, arcibiskup, biskup)
šlechty (významné majetkově zajištěné rody)
 - **význam: prostorový:** sídlo (rezidence: současný pojem z lat. residere – usadit se)
personální: sdružení osob kolem vládce
administrativně-správní: dvorské úřady s konkrétními okruhy činností
- **Josef Macek** – vymezil 4 základní kategorie:
 1. sídlo
 2. dvůr v personálním smyslu (panovník, jeho družina, služebníci, dvořané)
 3. hospodářské středisko (curia)
 4. shromáždění (sněm, sjezd)

Knížecí dvůr Přemyslovců

- **Společenství lidí žijící trvale v blízkosti knížete:**
 - a) jádro **dvora (curia)**: členové vládního rodu a jejich příbuzní
 - b) okruh provinčních hodnostářů
 - c) rozšířený dvůr – colloquium, curia generalis (sněm či soudní shromáždění)
 - 11. stol.: v čele comes **palatinus**: panovníkův zástupce, vojenský velitel, pražský kastelán
- **Dvorské hodnosti** – **1 řádu**: maršálek, komoří, lovčí, palatin, mistr pekařů a kuchařů, mečník, jídlonoš (stolník a číšník)
 - **2. řádu**: komorník, podkomoří, mincmistr, kancléř, sudí, notář
- **Panovnická svrchovanost** – povyšování do šlechtického stavu, udělování a polepšování erbů
 - pasování rytířů
 - zbavení šlechtictví (nemravný život, zlehčování stavu, nešlechtické zaměstnání)
- DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ , D.– ZELENKA, J.: Curia ducis, curia regis. Panovnický dvůr za vlády Přemyslovců. Praha 2011.
- DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ, D.: Královský dvůr Václava II. České Budějovice 2011.

• Konrád z Megenbergu:

- německý teolog
- studoval v Erfurtu a v Paříži na Sorbonně, kde i vyučoval (magistr svobodných umění)
- 1343: rektorem svatoštěpánské školy ve Vídni
- 1348: v bavorském Řezně
- **spis Yconomica**: teoretický popis o uspořádání dvora
- rozlišuje: curia minor (malý, běžný, každodenní)
curia maior (velký, úplný)

„...dvůr císaře je dvojí, totiž menší a větší. Menší dvůr je císařův dům [domácnost] složený z menších služebníků, jako jsou níže postavení rytíři a vazalové, kteří jsou každodenními dvořany a čeledí. Dvůr větší znamená pak setkávání se císaře s velmoži, knížaty a kurfiřty Svaté říše římské.

Dvorská kultura

- **Součást aristokratického životního stylu šířící se z Francie a Německa (panovník, šlechta)**
- **Pasování rytíře** – iniciace do mužské společnosti předáním zbraně a pásu (cingulum militiae)
 - akt byl obvykle spojen s královskou korunovací, udělením léna, svatbou, církevním svátkem, tažením do bitvy
 - klerikalizace rituálu: poskytnutí spirituální ochrany
 - součást rytířské kultury spojená s dvorským (kurtoazním) chováním
 - 1128: nejstarší popis Jeana de Marmoutiera (Historia Gaufreudi ducis)
pasování Geofroye Plantageneta v Rouenu (po očištné lázni)
- **Korunovace** – podobná pasování: budoucí král byl po rituální lázni obřadně pomazán, opásán opaskem s mečem (znamení kříže) a korunován (sv. Vít – českého krále korunoval mohučský arcibiskup; Cáchy – římský král, Řím – římský císař)
 - svatby, pohřby, náboženské slavnosti (svátky), ceremonie a rituály
 - Adventus regis: vjezd krále byl jedním z nejdůležitějších rituálů
- **Festivity** – oslavy svátků a slavnosti jako specifický projev každodennosti (mimo všední den)
 - a) soukromé: křty, svatby, pohřby
 - b) veřejné – dvorské: šlechtické turnaje, korunovace
 - církevní: svátky, poutě

Křesťanský bojovník

- **Miles Christi**
 - bojovník boží: obrana víry a církve + boj proti jinověrcům
spojení světských a duchovních ctností
 - původně pouze mučedník nebo světec
 - **11. stol.:** urození (křížové války, ochrana Božího hrobu)
 - **12. stol.:** Francie: turnaje jako součást rytířské a dvorské kultury
 - **13. stol.:** Čechy: Libor Jan: za Václava I.
Robert Antonín: některé prvky už ve 12. stol.
 - **14. stol.:** panovníci jako obránci víry; ideál: Alexandr Veliký
 - **15. stol.:** husité: boj za reformu církve
Jagellonci: renovace rytířství, turnaje: symbolické střety křesťanů s pohany
v Praze i na dvorech katolické i nekatolické šlechty
 - **16. stol.:** Erasmus Rotterdamský: duchovní i skutečný boj (Turek)
ideál křesťanského vládce
Ferdinand I: boj proti luteránům, rekatolizace

Výchova a životní styl

- **Petrus Alfonsi** – 12: stol.: španělský konvertita na dvoře Jindřicha I.
 - podle traktátu **Disciplina clericalis** vzdělání rytíře tvořilo **Sedmero** ctností (Septem probitates)
 - prvních pět bylo světských, další duchovní
 - jízda na koni** (equitare) – turnaje
 - plavání** (natare)
 - střelba z luku** (sagittare)
 - šerm mečem a zápas** (caestibus certare)
 - lov** (aucupari)
 - hra v šachy** (scacis udere)
 - veršování** (versificare)
- **Rytířské ctnosti** – vycházely z křesťanských hodnot: morální vlastnosti: udatnost a moudrost (fortitudo et sapientia)
 - věrnost (fidelitas) a duchovních hodnot: zbožnost (pietas)
 - zakotveny v pravidlech dvorské etikety: způsobné chování (vůči ženám), znalost řečí, konverzace